

Dr hab. Ewa Masłowska
Profesor Instytutu Slawistyki PAN

Ocena
Rozprawy doktorskiej mgr Beaty Maksymiuk-Pacek
pod tytułem
Wesele na wschodnim pograniczu kulturowym
– *tradycja i współczesność*
(*obszar południowego Podlasia*)

Przedstawiona do oceny rozprawa doktorska mgr Beaty Maksymiuk-Pacek, przygotowana na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Instytucie Nauk o Kulturze pod kierunkiem prof. dr hab. Jana Adamowskiego oraz promotorki pomocniczej dr hab. Marioli Tymochowicz, liczy 319 stron wydruku komputerowego. Praca składa się z dwóch zasadniczych części – teoretycznej i analitycznej oraz aparatu badawczego: obszernej *Bibliografii* liczącej aż 23 strony, wykazu map oraz dokumentacji fotograficznej zawartej w *Aneksie*. Całość podzielona została na 6 rozdziałów ujętych w delimitacyjną klamrę *Wstępu i Zakończenia*.

We *Wstępie* (s. 1–16) zawarte zostały główne założenia dysertacji: jej cel wraz z motywacją podjęcia tematu, zakres tematyczny oraz struktura pracy.

Dwa pierwsze rozdziały, poprzedzające część teoretyczną, zawierają charakterystykę obszaru kulturowego, jakim jest południowe Podlasie (R. I, s. 17–23) oraz przedstawiają metodologię i podstawy materiałowe pracy (R. II, s. 24–45).

Na część teoretyczną składają się dwa rozdziały poświęcone głównym zagadnieniom – pograniczu i obrzędowi przejścia, na których Autorka buduje opis i systematykę Wesele na obszarze południowego Podlasia. Zostały one obszernie omówione w rozdziałach: *Pojęcie i wyznaczniki wschodniego pogranicza kulturowego* (R. III, s. 46–90) oraz *Wesele jako obrzęd przejścia* (R. IV, s. 91–103)

Część analityczną otwiera rozdział *Etapy w modelu tradycyjnego wesela z obszaru południowego Podlasia* (R. V, s. 103–174), a kończy *Paradygmatyczna systematyka obrzędu weselnego* (R. VI, s. 175–261).

Podsumowanie opracowania zawarte zostało w *Zakończeniu* (s. 262–270), a całość zamyka wykaz cytowanej literatury i źródeł materiałowych oraz *Aneks* z dokumentacją fotograficzną przedstawiającą *współczesny* przebieg obrzędu weselnego na Podlasiu.

Bibliografia obejmująca szeroki zakres opracowań i źródeł cytowanych w rozprawie, a także bogata dokumentacja materiałowa, świadczą o solidnych podstawach dysertacji. Na dobre przygotowanie Doktorantki do podjęcia tematu wskazują również jej wcześniejsze publikacje związane z obrzędowością weselną na Podlasiu. Nie bez znaczenia jest też jej udział w ważnych przedsięwzięciach wydawniczych, jakimi są tomy *Lubelskie* i *Podlasie* wydane w ramach serii *Polska pieśń i muzyka ludowa. Materiały i źródła* pod auspicjami Instytut Sztuki PAN¹. Zdobyte podczas tych prac doświadczenie zostało przez Autorkę dobrze wykorzystane w rozprawie, zwłaszcza w partiach dotyczących materiału pieśniowego, co znacznie podnosi wartość rozprawy doktorskiej.

Już sam szczegółowy spis treści ujawnia bardzo głębokie i wieloaspektowe ujęcie tematu wesela z perspektywy tekstu kultury. Doktorantka postawiła przed sobą ambitne zadanie rekonstrukcji obrzędu z dwóch perspektyw czasowych – przeszłej (żywej jeszcze w pamięci najstarszego pokolenia) oraz współczesnej znanej Autorce z autopsji. Motywacją dla podjęcia tematyki – zdawałoby się już wyeksplorowanej – był, zdaniem Doktorantki, brak systematycznie przeprowadzonych badań na tym terenie na przestrzeni ostatnich czterdziestu lat, skąd wynikała też potrzeba konfrontacji tradycji z rzeczywistością. Dodatkowym impulsem była też wiedza wyniesiona z prac nad polską pieśnią i muzyką ludową Lubelszczyzny i Podlasia, która odśloniła przed badaczką możliwość potraktowania materiału muzyczno-pieśniowego jako integralnego składnika tradycyjnej obrzędowości weselnej, co Mgr Maksimiuk-Pacek skwapliwie wykorzystwała w części analitycznej pracy. Z przedstawionego przez Autorkę stanu badań nad problematyką weselną wynika, że materiałem pieśniowym w obrzędzie, nie tylko weselnym, interesowało się od dawna wielu badaczy, a w licznych opracowaniach monograficznych i przymykarskich jest on uwzględniony w mniejszym lub większym stopniu. Tym bardziej utwierdziło to Doktorantkę

¹ *Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały* pod red. prof. Ludwika Bielawskiego, t. 4 *Lubelskie*, J. Bartmiński (red.), Lublin 2011, t. 5. *Podlasie*, naukowe oprac. tekstów oraz transkrypcja dialektologiczna Janiny Szymańskiej, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2012, 2016.

w przekonaniu o realnej potrzebie dokonania rzetelnej analizy materiałów rozproszonych w różnych czasopismach, zalegających w archiwach, a dotąd nieopublikowanych oraz przeprowadzenia własnych badań terenowych i dokonania ich kompleksowego opisu w szerokim kontekście kultury pogranicza polsko-białorusko-ukraińskiego.

Wnikliwą charakterystykę południowego Podlasia jako obszaru kulturowego Doktorantka przedstawiła w rozdziale pierwszym, który stanowi wprowadzenie do części teoretycznej. Autorka omówiła zarówno pochodzenie nazwy własnej Podlasia (uwzględniając źródła słownikowe, encyklopedyczne leksykograficzne) jak i przypisywany jej obszar w różnych okresach historycznych, zależnie od zmieniającej się przynależności administracyjno-państwowej i kościelnej, co utrudniało ustalenie granic terytorium Podlasia, jak też miało wpływ na jego religijne zróżnicowanie. Ze względu na całą skomplikowaną sytuację geograficzno-polityczną południowego Podlasia Autorka zdecydowała się na przyjęcie kryteriów stosowanych przez badaczy kultury tych ziem, którzy zasięgiem eksploracji objęli teren dawnego województwa białsko-podlaskiego i wchodzących w jego skład ówczesnych powiatów: białskiego, radzyńskiego i częściowo parczewskiego. Przyjmując umowność granic tego obszaru Doktorantka załączyła dwie mapy: na pierwszej kolorem wyróżniła współczesny zasięg południowego Podlasia, a na drugiej punktowo zaznaczyła wszystkie miejscowości, w których przeprowadziła badania terenowe.

W rozprawie doktorskiej mgr Maksymiuk-Pacek zastosowała głównie metodę etnolingwistyczną, wypracowaną w środowisku lubelskim, która uwzględnia szeroki kontekst społeczny, historyczny i kulturowy, traktując na równi z językiem wszystkie składniki wielokodowych tekstów, takich jak wierzenia, uprzedzenia, rytuały, wyobrażenia mityczne, praktyki magiczne, archetypy i symbole konstytuujących językowo-kulturowy obraz wesela. Mając do wyboru szkołę moskiewską zainicjowaną przez Nikitę Tołstoją oraz lubelską szkołę etnolingwistyki kognitywnej Jerzego Bartmińskiego. Badaczka sięgnęła do zasobów wypracowanych przez oba ośrodki. Dla opisu obrzędu jako całościowego tekstu Doktorantka wykorzystała wyszczególnione przez Tołstoją trzy podstawowe składniki: werbalny, rzeczowy i akcyjny. Opis wesela uzupełniła ponadto kodami wyodrębnionymi przez kolejnych badaczy: lokatywnym² [Adamowski 1999: 199–214], personalnym³ [Tołstaja 2007: 28], temporalnym⁴

² Adamowski J., 1999, *Kategoria przestrzeni w folklorze. Studium etnolingwistyczne*, Lublin.

[Szadura 2016] oraz muzycznym⁵ [Maksymiuk-Pacek 2017: 364], który wyłonił się z analiz Autorki dysertacji. Zgodnie z wytycznymi lubelskiej szkoły etnolingwistycznej Doktorantka postawiła sobie za cel rekonstrukcję języka kultury obrzędu. Bogate instrumentarium badawcze: językowy obraz świata, podmiot kreujący rzeczywistość, profilowanie, stereotyp, definicja kognitywna, perspektywa interpretacyjna, punkt widzenia, wypracowane przez badaczy lubelskich, stwarza przed Doktorantką możliwości opisu wykraczającego poza ramy czysto werbalne i sięgnięcia do znaczeń symbolicznych oraz relewantnych kulturowo treści niezależnie od tego, w jakim kodzie są manifestowane.

Taką postawę badawczą deklaruje Doktorantka przyjmując w pracy kognitywno-antropologiczną perspektywę badań. Teksty językowe (pieśni, przemowy, oracje) i dokumentacja etnograficzna (relacje o weselach, zapisy obrzędu, zdjęcia, rekwizyty itp.) posłużyły jej dla odtworzenia systemu wartości i zachowań społecznych badanej grupy oraz do zaprezentowania obrzędu weselnego z punktu widzenia jego miejsca w kulturze badanego obszaru, statusu społecznego i sposobu funkcjonowania w otoczeniu multikulturowym.

Uzasadnienie wyboru perspektywy badawczej poprzedzone zostało przeglądem literatury z zakresu systematyki metod, technik i narzędzi stosowanych w pracach naukowych. Dokonując krytycznej oceny prezentowanych publikacji, z punktu widzenia możliwości ich zastosowania do swoich badań, Autorka zdecydowała się na uzupełnienie wiodącej metody etnolingwistycznej elementami pomocniczymi zaczerpniętymi z innych dziedzin, zwłaszcza etnografii, co okazało się szczególnie pomocne w pracy terenowej. Metoda obserwacji uczestniczącej, wywiadu, wykorzystania kwestionariusza pozwoliły badaczce nie tylko na zebranie dokumentacji, ale również na jej systematyzację i prezentację z perspektywy uczestnika obrzędu i badacza kultury.

Solidną bazę materiałową opracowania stanowią dane wyekscerpowane ze źródeł drukowanych (prac etnograficznych, monografii regionalnych, tekstów folkloru słownego, zwłaszcza pieśniowego), nieopublikowanych materiałów pozyskanych przez Badaczkę podczas kwerend archiwalnych, a także prac licencjackich i dyplomowych studentów UMCS oraz z zasobów internetowych. Istotne źródło stanowią nagrania z badań terenowych w formie

³ Tostaja S., 2007, *К понятию культурных кодов*, „Studia Ethnologica” АБ.60, с. 23-31.

⁴ Szadura J., 2016, „*Jak we dnie nie zobaczę, nie mogę spać w nocy*” – kod temporalny w ludowych pieśniach o miłości, [w:] *Gawędy o kulturach II*, red. Joanna Szadura, Damian Gocół, Lublin, s. 41-56.

⁵ Maksymiuk-Pacek B., 2017, *Trwałość i innowacyjność obrzędu. Na przykładzie etapów dawnego i współczesnego wesela z terenów południowego Podlasia*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” nr 1-2, s. 364-370.

wywiadów przeprowadzonych przez Doktorantkę w latach 2014–2022 wśród starszego i młodego pokolenia, uzupełniony materiałem filmowym, dokumentującym przyjęcia weselne. Zebrany materiał charakteryzuje duża rozpiętość chronologiczna – od najstarszych zapisów etnograficznych z końca wieku XIX, aż po relacje współczesne, co wskazuje na trwałość obrzędowej tradycji weselnej na badanym obszarze kulturowym, choć nie oznacza jej niezmienności. Liczne przeobrażenia wskazują na żywotność tradycji, która przybiera współczesne formy. Nie bez znaczenia jest fakt, że Doktorantka – jako autochtonka – identyfikuje się z kulturą podlaską, zna ją z autopsji, dobrze rozumie i czynnie w niej uczestniczy, dzięki czemu zebrany materiał posiada walor autentyczności.

W części teoretycznej Autorka stosuje jednolitą strukturę dla dwóch głównych pojęć – pogranicza i obrzędu przejścia. Wychodząc od szerokiego ujęcia problemu, następnie zawęża pole widzenia, by w końcowej fazie uporządkować wiedzę z punktu widzenia celu badawczego. Tak prowadzona narracja znacznie ułatwia czytelnikowi lekturę i śledzenie procesu definiowania pojęcia, a recenzentowi pozwala ocenić znajomość stanu badań oraz warsztatu badawczego Doktorantki.

Rozdział III *Pojęcie i wyznaczniki wschodniego pogranicza kulturowego* otwierający główną część teoretyczną pracy składa się z trzech podrozdziałów. Zgodnie z lubelską metodą etnolingwistyczną badaczka rozpoczyna rozważania od zaprezentowania stanu wiedzy nad pograniczem kulturowym, wychodząc od językowej egzemplifikacji znaczenia etymologicznego nazwy *pogranicza* jako derywatu od *granicy* – umownie rozumianej jako linia podziału. W odniesieniu do przestrzeni oznacza to jakiś pas, oddzielający jeden obszar od drugiego. Konceptualizację pojęcia *pogranicza* opiera autorka na danych słownikowych, z których wynika, że znaczenie kształtują dwa punkty widzenia: linearny (nawiązujący bezpośrednio do *granicy* 'linii podziału', a więc terenu leżącego przy jakiejś granicy) oraz metaforyczny, odnoszący się do obszarów kultury (pogranicza kulturowego, dziedzin wiedzy, epok historycznych). Porównanie różnych aspektów *pogranicza* prowadzi do wniosku o wieloznaczności pojęcia, zależnie od dyscypliny naukowej, która się nim posługuje. Doktorantka koncertuje się zatem na omówieniu prac poświęconych pograniczom kulturowym. Jej autorzy zwracają uwagę na podmiotowy punkt widzenia, czyli na kształtowanie się relacji międzyludzkich na obszarze pomiędzy odmiennymi centrami kulturowymi. Jak wynika z omawianej literatury studia nad pograniczem ukierunkowane są zwłaszcza na sposób współistnienia mieszkańców reprezentujących odmienne

grupy etniczne zróżnicowane językowo, religijnie i kulturowo. *Pogranicze kulturowe* w tym sensie oznacza przestrzeń komunikacji i dialogu kultur, i to właśnie decyduje o specyficznym charakterze obszaru, na co Mgr Maksymiuk-Pacek kieruje uwagę w dalszych rozważaniach.

Drugi podrozdział zatytułowany *Wschodnie pogranicze kulturowe* wprowadza już zawężenie tematu, a tym samym Doktorantka ogranicza dobór omawianych lektur do obszaru będącego przedmiotem jej badań. Autorka omawia je w trzech częściach. W pierwszej ukazuje kształtowanie się polskich granic wschodnich, będących wynikiem odwiecznych walk polsko-rosyjskich, przez co obszar ten przechodząc z rąk do rąk podlegał różnym władzom państwowym i kościelnym. W drugiej, Autorka powołuje się na opracowania socjologiczno-kulturowe, w których badacze zwracają uwagę na wielokulturowość obszaru, będącą konsekwencją jego zmiennych losów. Natomiast część trzecią poświęciła charakterystyce językowej wieloetnicznej ludności, omawiając najważniejsze prace dialektologiczne i etnolingwistyczne.

Przyjęta w tej części perspektywa opisu, uwzględniająca aspekt historyczny, socjologiczny i językowy i stanowi punkt wyjścia do przyjęcia dwóch ostatnich punktów widzenia jako wyznaczników profilujących znaczenie terminu *wschodniego pogranicza kulturowego*.

Językowym i kulturowym wyznacznikom obszaru wschodniego pogranicza poświęcony jest ostatni podrozdział, w którym Doktorantka dokonała szczegółowego opisu terytorium zamieszkałego przez ludność polską, białoruską i ukraińską, opierając się na założeniach teoretycznych badaczy kultury południowego Podlasia. Za Janem Adamowskim uznała status kultury tradycyjnej za punkt odniesienia dla regionalnej tożsamości kulturowej, a język i kulturę jako główne płaszczyzny, w których ujawniają się właściwości tego obszaru. W charakterystyce kulturowej Podlasia Autorka uwzględniła także postulaty Leona Dyczewskiego, Jerzego Bartmińskiego, Jerzego Nikitorowicza, Roberta Szweda, by zwrócić szczególną uwagę na świadomość mieszkańców dotyczącą własnej odrębności językowej, religijnej i kulturowej, manifestującej się nie tylko w mowie, zachowaniach, zwyczajach, ale także w architekturze krajobrazu.

Zjawiska wyznaczające odrębność językowo-kulturową tego terenu obejmują ich aspekt społeczno-kulturowy oraz aspekt językowy (i tak zatytułowane zostały dwa podrozdziały poświęcone ich opisom).

W ramach aspektu społeczno-kulturowego Doktorantka omówiła strukturę narodowościowo-etniczną południowego Podlasia, co dało podstawę dla przedstawienia specyfiki wielonarodowego krajobrazu kulturowego ukształtowanego pod wpływem licznych etnosów zasiedlających te ziemie w różnych okresach czasu. Badaczka z pietyzmem prześledziła pozostałości ich bytności sięgające nawet czasów pogaństwa, o czym świadczą ślady dawnych cmentarzysk lub świątyń, na których znajdują się figury kamiennych bab, przerobione z czasem na kamienne krzyże w ramach chrystianizacji. Doktorantka napomknęła również o krzyżach pokutnych, wiążąc je z tym samym procesem, co budzi jednak pewne wątpliwości. Autorka nie wyjaśniła, czy rzeczywiście występują one na południowym Podlasiu, podczas gdy zwyczaj stawiania kamiennych krzyży w miejscu zbrodni dotarł na Śląsk dopiero w XIII za pośrednictwem Niemiec. Śląskie krzyże pokutne są zabytkami prawa karnego, które nakazywało zabójcy stawiania kamiennego świadectwa zbrodni w ramach pokuty i pojednania z rodziną zmarłego. Jeśli krzyże pokutne występują na Podlasiu obok kamiennych bab, to nad ich pochodzeniem warto się pochylić i szerzej opisać w konfrontacji z analogicznymi zabytkami w innych stronach Polski, ale raczej w oddzielnym studium.

W ujęciu Autorki krajobraz kulturowy konstytuują zarówno materialne jak i duchowe świadectwa dziedzictwa regionu, czyli są to: obiekty architektury, zwłaszcza sakralnej, gdyż reprezentują przynależność do różnych kościołów, podobnie jak nekropolie i obiekty kultu, a ponadto stroje, obyczaje doroczne i rodzinne i towarzyszące im elementy lokalnego folkloru muzycznego i scenicznego, a nawet rytualne pokarmy. Choć przytoczone przez Doktorantkę wschodniosłowiańskie nazwy osób, pełniących ważne funkcje w obrzędzie wesela, np.: *kniahini* ('panna młoda'), *kniaź* ('pan młody'), *rajko* ('swat'), *korowajnica* ('kobieta uczestnicząca w przygotowaniu korowaja') dobrze ilustrują dwujęzyczność mieszkańców, jednakże ich miejsce powinno znaleźć się w części poświęconej wyznacnikom językowym wśród pozostałych zapożyczeń.

Mgr Maksymiuk-Pacek pokazała, że każdy z wymienionych elementów kulturowego krajobrazu może nosić specyficzne cechy właściwe dla danej grupy narodowościowej czy etnicznej oraz że ich przedstawiciele są w pełni świadomi swojej odrębności. Nie wyklucza to jednak ani możliwości współuczestniczenia w obrzędach, ani nie zakłóca współżycia. Udokumentowany licznymi fotografiami opis kulturowego krajobrazu Podlasia jest bardzo wartościową częścią pracy, w której Doktorantka wykazała się bardzo dobrą znajomością

badanego obszaru opartą tak na literaturze tematu, jak też na własnych badaniach i obserwacjach. Autorce udało się dowieść, że w wielokulturowym tyglu wytworzyła się koherentna kultura, w której różnice pełnią funkcje spajające, dając jej mieszkańcom poczucie tożsamości terytorialnej.

Na specyfikę południowego Podlasia jako obszaru przenikania się kultur wskazują także wyniki dotychczasowych badań naukowych dotyczących językowego aspektu kultury. Doktorantka dokonała ich wyboru i przedstawiła w układzie, jaki stosuje do wszystkich rozważań teoretycznych wychodząc od faktów stricte językowych, a kończąc na tekstach uwikłanych w kulturowy kontekst. Na pierwszym miejscu znalazły się nazwy miejscowe, zawierające w swej strukturze przymiotnik *podlaski*, implikujący ich identyfikację z regionem, a następnie cechy dialektalne, które dzielą badany obszar na część wschodnią i zachodnią. Zgodnie z tym podziałem zachodnie Podlasie charakteryzują cechy takie cechy, jak: mazurzenie, szeroka wymowa *ę* [wymawianego jako nosowe *a*], nagłosowe *re-* w wyrazach typu *redło*, *redzić*, redukcja samogłosek *e* i *o* w sylabach nieakcentowanych: *punidzialek*, *człownik* itp., miękka wymowa w wyrazach typu *chytry*, *chiba* (przy czym chyba pomyłkowo podano twardą wymowę w *chytry*), zmiękczonej wymowa spółgłosek *ś*, *ć*, *ź*, *dź* – jak w wyrazach *sjedzjec*; zachowanie zębowej wymowy głoski *t*; stwardnienie *ń* przed *c*, *cz*: *konczyć*. Szkoda, że nie zaznaczono, że wszystkie wymienione tu cechy zachodnie występują na znacznie szerszym dialektalnym obszarze Polski, ani nie wyszczególniono wśród cech wschodnich, tych które mają ograniczony zasięg do tego obszaru: przedniojęzykowego *ł* i rozłożonej miękkości szeregu *ś*, *ź*, *ć*, *dź* wymawianej jako *sj*, *zj*, *cj*, *dzj*. Wówczas ujawniłyby się wyraźnie cechy gwarowe pogranicza, reprezentujące dwa centra językowe. Uwzględnienie geografii lingwistycznej dostarcza bardzo istotnych informacji na temat interferencji językowych czy dominacji cech jednego z centrów na obszarze pogranicza. Przewaga gwarowych cech polskich w zachodniej i wschodniej części Podlasia jest wyraźna [Dejna 1973, m. 13, m. 29, m. 38]⁶. Być może stąd narodziła się potrzeba wytworzenia tzw. gwary chachłackiej z przewagą substratu ukraińskiego, co umożliwiło porozumiewanie się ludności polsko- i ukraińskojęzycznej, by obie grupy posługiwały się nią swobodnie w zależności od kontekstu sytuacyjnego.

Wśród cech *stricte* językowych znalazły się również zapożyczenia. I właśnie w tym miejscu oczekiwałabym ukraińskich nazw głównych postaci wesela (*kniaź*, *kniahini*, *rajek*) obok pozostałych nazw związanych z obrzędowością: *hohoty* – noworocznego kołędowania; *chahułki*

⁶ Dejna K., 1973, *Dialekty polskie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, Zakład Narodowy im Ossolińskich.

– pieśni noworocznych czy *zalizany* (pieśni dożynkowych, weselnych oraz kołysanek). Teksty tych pieśni funkcjonowały w dwóch wersjach językowych, stosowanych odmiennie zależnie od okoliczności.

Opis kulturowo-językowych wyznaczników południowego Podlasia zamyka pierwszą część teoretyczną dotyczącą pogranicza. Autorce udało się udowodnić, że badany przez nią obszar nosi wszystkie cechy właściwe dla tego terminu.

Druga teoretyczna część rozprawy, równie obszerna, traktuje o weselu jako obrzędzie przejścia. Autorka konsekwentnie stosuje raz wybrany schemat eksplikacyjny: wychodzi od konceptualizacji samego pojęcia obrzędu (opierając się na danych systemowych: etymologii i znaczeniach poświadczonych w słownikach polszczyzny, a dodatkowo w *Słowniku polskiego folkloru*, *Słowniku etnologicznym* oraz *Encyklopedii katolickiej*), dokonując syntezy wyodrębnionych w nich składników znaczenia.

W następnej kolejności przedstawia zakres znaczenia terminu i sposoby systematyzacji pojęcia na podstawie przeglądu prac badaczy zagranicznych i polskich, by ostatecznie skupić się na treściach istotnych dla obrzędu przejścia, zaczerpniętych z pracy Arnolda van Gennepa (autora monografii *Les rites de passage*, z 1909 r.), a zwłaszcza na uniwersalnym schemacie przechodzenia przez poszczególne etapy zmiany stanu, które oddają momenty graniczne w życiu jednostki. Za podstawę dla części analitycznej Doktorantka przyjęła trójdzielną klasyfikację rytuałów (włączania, okresu przejściowego oraz wyłączenia) – i była to bez wątpienia słuszna decyzja, gdyż model uniwersalny stwarza dogodny ramy do interpretacji materiału z uwzględnieniem różnych punktów widzenia.

Reasumując, teoretyczna część rozprawy doktorskiej Mgr Maksymiuk-Pacek zasługuje na wysoką ocenę. Jest to bardzo wartościowe opracowanie tak ze względu na wielostronny i bardzo szeroko potraktowany przegląd literatury przedmiotu uwzględniający różne nurty badawcze w poszczególnych dziedzinach nauki jak też na sposób, w jaki został przedstawiony. Ta część rozprawy stanowi istotny i oryginalny wkład badawczo-poznawczy Doktorantki, która wykazała się nie tylko erudycją, ale także umiejętnością systematyzowania wiedzy, z czego wyłonił się klarowny, wieloaspektowy i kompleksowy opis terminów trudno definiowalnych, jakimi są pogranicze kulturowe oraz obrzędy przejścia. Pozwoliło to jej na wypracowanie jednolitego aparatu badawczego w części analitycznej oraz na wybranie najbardziej adekwatnej metody opisu.

Druga część rozprawy poświęcona jest analizie wesela jako obrzędu przejścia. Dwudzielna struktura opracowania, odzwierciedla jego cel, jakim jest rekonstrukcja i systematyzacja tradycyjnego modelu wiejskiego wesela na obszarze południowego Podlasia.

W części pierwszej Autorka przedstawiła kolejne sekwencje przebiegu obrzędu, poczynawszy od fazy wstępnej – rajenia aż do finalizacji ceremonii – przenosin pani młodej do domu męża. Każdy etap opisany jest szczegółowo według zasady, jaką przyjęła Doktorantka dla całej swojej pracy. Opis zawiera zatem dane językowe (etymologię, znaczenia słownikowe, derywaty), usystematyzowany przegląd literatury związanej z badanym etapem oraz materiał ilustracyjny pochodzący bądź z badań Autorki, bądź ze źródeł, głównie dotąd nie publikowanych, który stanowił podstawę dla charakterystyki danej sekwencji – miejsca i czasu zdarzenia, podmiotów działających, ich roli i sposobu sprawowania funkcji, aktów mowy (nakazów, zakazów, błogosławieństw), gestów, czynności i przedmiotów, tekstów, muzyki itp. W opisie badaczka uwzględniła także typologię rytuałów z perspektywy procesu przechodzenia z jednego stanu w drugi. Czytelnik otrzymuje zatem barwny i niezwykle żywy opis obrzędu, przeplatany partiami dialogowymi oraz tekstami pieśni, muzyką i tańcami, które stanowiły nieodłączny składnik scenariusza zdarzenia o wymiarze społecznym i sakralnym. Autorka dokonała szczegółowej i bardzo udanej rekonstrukcji obrzędu weselnego, który stanowi jeden z najbardziej rozbudowanych form obrzędowości rodzinnej, wpisanej w obrzędowość doroczną.

Druga część analityczna ujmuje obrzęd weselny w ramy parametryczne wyznaczone przez kody kulturowe: osobowy, czasowo-przestrzenny, rzeczowo-przedmiotowy, akcjonalny, werbalny, muzyczny i choreograficzny. Jest to zatem kluczowa część pracy, w której charakterystyka semiotyczna obrzędu weselnego, wedle założeń Doktorantki, ma posłużyć jako odwzorowanie sposobu porządkowania świata przez człowieka. Zawarte w modelu obrzędu weselnego akceptowane społecznie wzorce postępowania badaczka uznała za pomocne w rekonstrukcji opisywanego przez nią fragmentu rzeczywistości. Każdemu składnikowi paradygmatycznej struktury obrzędu poświęcony jest oddzielny podrozdział, a ich kolejność odzwierciedla hierarchię ważności dla obrzędu przejścia. Toteż za najważniejszą Autorka uznała kategorię czasu, która nie tylko organizuje przebieg wszystkich działań na poszczególnych etapach wesela, ale ze względu na wagę wydarzenia w życiu człowieka na też wymiar sakralny. Badaczka zastosowała trójdzielny przedział czasu (przed weselem, w czasie wesela i po weselu), który odpowiada uniwersalnemu schematowi rytuałów przejścia. Ponadto ukazała, że

poszczególne odcinki czasu (pora roku, pora dnia, godzina, faza księżyca) są naznaczone semantycznie i odzwierciedlają różnice kulturowe (sobota jako dzień niewłaściwy dla swatów, czy wiosenny czas ślubów dla prawosławia w opozycji do tradycji katolickiej).

Bardzo udanym zabiegiem jest konfrontacja charakterystycznych cech wesela tradycyjnego, przywołanych na bazie wspomnień przez przedstawicieli starszego pokolenia, ze stanem obecnym. W odniesieniu do całości obrzędu Badaczka wyróżnia trzy rodzaje czasu: czas chronologiczny, który zarządza porządkiem następujących po sobie działań w obrębie poszczególnych etapów wesela, czas społeczny rozumiany jako ważne święto rodzinne uroczyscie obchodzone przez wszystkich mieszkańców wsi oraz czas prognozujący wyszczególniony ze względu na czynności obrzędowe, wykonywane w określonym czasie, by zapewnić nowożeńcom powodzenie i szczęśliwe życie. Jako przykład Badaczka podaje swaty, które powinny odbywać się wieczorową porą, by uchronić nowożeńców przed urokiem, jaki mogłyby na młodych rzucić osoby źle im życzące. Nie wydaje się, aby był to przykład najlepiej dobrany, gdyż samo działanie ma charakter typowo ochronny i to nawet nie dla młodej pary, ale dla samego kawalera i swata. Wybór nocnej/wieczorowej pory może być też motywowany chęcią utrzymania w tajemnicy zamiarów małżeństwa z obawy przed ośmieszeniem w razie odrzucenia zalotów. Natomiast sama wieczorowa pora jak najbardziej sprzyja prognostykom ze względu na asocjacje z mrokiem i ciemnością, z czym wiąże się to, co nieznane i ukryte, a tym samym wyroków losu. Szersze spojrzenie na semantykę nocy wnoszą rytuały oczepin, dzielenia korowaja, pokładzin. Tworzą one kompleks znamienych dla obrzędu zdarzeń, podczas których dokonuje się przekraczanie granic obecnego stanu. Zatem noc jawi się jako czas szczególny, skrywający nieodgadnione tajemnice i moce, sprzyjające zmianom w obrzędzie przejścia. Lepiej dobranymi przykładami prognostyk życzących, byłyby zatem te związane z nocą, jak: podczas oczepin, wkładanie spodni/czapki na głowę panny młodej po zdjęciu welonu, by urodziła pierwszego chłopaka, ubieranie korowaja cukierkami przed wniesieniem na salę weselną 'by mieli słodkie życie', tłuczenie przez druha talerza z datkami 'na szczęście', a podczas pokładzin umieszczanie grochowin w łóżku nowożeńców, wpuszczanie im pod pierzynę koguta 'by się mnożyli'. Choć Autorka zdaje sobie sprawę ze znaczenia werbalnych i pozawerbalnych form wyrażania troski o pomyślność przyszłego życia młodej pary i poświęca im oddzielny podrozdział, to jednak wśród prognostyk temporalnych warto było dołączyć pozostałe nakazy ochronne, ostrzeżenia czy wskazówki dotyczące niepomyślnego czy dobrego czasu (*piątek – zły*

początek, ślub majowy – grób gotowy) lub przynajmniej je w tym miejscu wymienić, skoro są bezpośrednio przez czas implikowane.

Doktorantka przyznaje przestrzeni równy status z czasem i przebieg całej akcji weselnej przedstawia w określonych ramach czasowo-przestrzennych. Obrzędową przestrzeń weselną Badaczka dzieli na społeczną (z ważnymi dla wesela elementami: wsią, kościołem, karczmą, drogą, cmentarzem) oraz indywidualną (domem weselnym panny młodej oraz domem pana młodego). Wszystkie składniki przestrzeni zostały przez Mgr Maksymiuk-Pacek opisane we wzajemnej relacji z uwzględnieniem ich semiotycznej roli i wartości aksjologicznej. Badaczka zwróciła uwagę na funkcję integrującą przestrzeni na wszystkich etapach wesela, co najwyraźniej widać na przykładzie indywidualnej przestrzeni domu, który traci swą integralność przyjmując weselną gości. Choć dom panny młodej staje się wówczas przestrzenią wspólną dla weselników, nie narusza to jednak statusu domu, który pozostaje punktem centralnym wesela, pełni rolę środka świata, a poszczególne części domu i znajdujące się tam przedmioty nabierają znaczeń symbolicznych, co zostało przez Badaczkę dokładnie omówione i barwnie zaprezentowane.

Weselną przestrzeń wypełniają jej uczestnicy, którzy zostali przez Doktorantkę pogrupowani według tradycyjnych ról sprawowanych w obrzędzie: na głównych, drugoplanowych i podrzędnych. Główni bohaterowie wydarzenia – para nowożeńców – zajmują wprawdzie centralną pozycję, jednakże Autorka – podobnie jak inni badacze – uważają ich za biernych uczestników, poddawanych działaniom osób z najbliższego otoczenia: družbów, gospodarzy wesela (ojca i matkę) oraz kierujących przebiegiem wszystkich zdarzeń marszałka i swata. Choć wydaje się to poniekąd uzasadnione, jednakże młoda para, będąc obsługiwaną, nie traci podmiotowości. Choć większość czynności jest przez asystę inicjowana, to nie wynika to z bierności nowożeńców, ale z konieczności spełnienia (z zaangażowaniem woli) reguł obrzędu. Nowożeńcy nadal pozostają podmiotem czującym, przeżywającym (a więc aktywnym), podczas gdy uświęcony tradycją obrzęd przejścia dokonuje się jako akt społeczny, o czym świadczy nawet tak drastyczny rytuał jak pokładziny (również na dworach królewskich dokonujący się na oczach poddanych). Nowożeńcy wchodzą w interakcje z asystą na każdym etapie obrzędu, a w określonych odcinkach czasowych sami podejmują działania: wybierają družbów, panna młoda sama piecze chleb, którym przyjmuje rodzinę narzeczonego, tka dla niego lnianą koszulę, kawaler kupuje jej suknię, oboje kwestują na swoje wesele, pokłonami proszą o

błogosławieństwo i osobiście (choć w asyście друзbów lub swata) zapraszają całą wieś na wesele, zdają egzamin przed księdzem ze znajomości prawd wiary, żegnają się z wolnym stanem na wieczorze kawalerskim/panieńskim, dziękują rodzicom i proszą o błogosławieństwo, panna młoda tańczy na weselu po oczepinach z każdym, kto ofiarowuje datek, młoda żegna się z rodziną i domem (całowanie progu), a po przenosinach przejmuje władzę nad piecem, przyjmując na siebie obowiązek strażniczki domowego ogniska. Trudno zatem utrzymać pogląd o „marionetkowej” postawie nowożeńców, choć *drużyna weselna* jest znacznie bardziej aktywna.

W charakterystyce panny młodej zabrakło mi wyeksponowania rytualnego płaczu, choć Doktorantka kilkakrotnie o nim wspomina przy opisie głównych uczestników wesela (druhen, matki). Płacz panny młodej jest częstym motywem w pieśniach weselnych, doskonale Doktorantce znanych. Zwyczajowo jest to wyraz żalu za panieństwem, lub rozstaniem z domem rodzinnym, ale bywa też lamentem dziewczyny wydawanej wbrew jej woli za *niełuba* lub za starego, wówczas w pieśniach płaczowi wtóruje odgłos kukułki i powtarza się to w różnych momentach wesela: *Zakukała kukuleczka na ługu,./zabieraj się, Maryś, |do ślubu [...]; Oj, zakuka zegzela na stronie, zapłakała młoda Kasia w welonie [...]* *Nie kuj, nie kuj, zegzela, tak głośno, nie płacz, nie płacz, młoda Kasiu, żałośno [...]*, *Oj, zakuka zegzela w gałązkach, zapłakała młoda Kasia we wstążkach, Oj, zakuka zegzela na kole, zapłakała młoda Kasia za stołem.*

Poza tym charakterystyka semiotyczna młodej pary i drużyny weselnej (drużby, druhen, swata, swatki, marszałka, starosty i starościny, rodziców nowożeńców, rodziców chrzestnych, kapeli, księdza) oraz postaci drugoplanowych (proszonych i nieproszonych gości weselnych) stanowi bardzo wyczerpujący opis społecznego wymiaru wesela tradycyjnego z odniesieniem do współczesności. Ze względu na to, że każdej z głównych postaci poświęcony jest oddzielny podrozdział Autorka mogła omówić pełnione przez nich funkcje na poszczególnych etapach obrzędu oraz przedstawić je w szerszym kontekście sytuacyjnym, wraz z charakterystycznymi dla pełnionej roli atrybutami (różgą weselną dla starosty, obrazem świętym dla matki chrzestnej), z przywołaniem autentycznych wypowiedzi respondentów. Warto podkreślić, że Autorka zilustrowała fotografiami z wesel współczesnych poszczególne sceny obrzędu, sale weselne, modne obecnie rekwizyty, służące jako oprawa uroczystości. Opisała również współczesnych organizatorów uroczystości: wyspecjalizowane firmy wynajmujące obiekty przeznaczone na wesela (pałacyki, hotele), firmy cateringowe, fryzjerów, wizażystki, etc.

Parametryzacją obrzędu weselnego objęte zostały ponadto kod werbalny i muzyczny, oraz kody niewerbalne (gestyczny oraz zachowania motywowane wierzeniowo). Każdemu z nich poświęcony został oddzielny podrozdział, ale dopiero wszystkie razem pozwalają odczytać wesele jako tekst kultury.

Słowną charakterystykę obrzędu weselnego Doktorantka ujęła w dwu sferach: formuł błogosławieństw i życzeń z właściwą im funkcją sprawczą oraz tekstów pieśni weselnych wykonywanych z akompaniamentem muzycznym podczas całej uroczystości.

Autorka wyeksponowała znaczenie muzyki i pieśni dla modelu tradycyjnego wesela na Podlasiu, gdyż stanowią jej istotny komponent. Doktorantka pokazała na bogatym materiale, że muzyka i śpiew służą nie tylko uświetnianiu ceremonii, ale porządkują jej przebieg. Słowa pieśni towarzyszą uczestnikom na każdym etapie wesela – pełnią rolę scenariusza wydarzenia i instrukcji działań. Bogaty repertuar pieśniowo-muzyczny wnosi treści emocjonalne, liryczne, dramatyczne, żartobliwe satyryczne stosowne do sytuacji wykonawczej oraz pełni ważną funkcję integrującą.

W bardzo ciekawy sposób Mgr Maksymiuk-Pacek zaprezentowała i zinterpretowała kod niewerbalny wesela. Poprzez mowę gestów ukazała kolejne etapy uroczystości weselnej, podczas której dochodzi do wzajemnej wymiany komunikatów między nowożeńcami (wymiana chlebów), między młodymi a rodziną i sąsiadami (ukłony, poczęstunki) oraz między rodziną, nowożeńcami a weselnikami (kreślenie znaku krzyża, kropienie wodą święconą, rytualne przepijanie do siebie, częstowanie jedzeniem, obsypywanie ziarnem, cukierkami). Autorka pokazała, jak w sytuacjach szczególnie doniosłych gesty wzmacniały znaczenie formuł słownych (błogosławieństwa), a wielu rytualnym czynnościom towarzyszyły dodatkowo śpiewy (jak przy pieczeniu korowaja) i tańce (taniec swata z korowajem). Przedstawiona przez Doktorantkę charakterystyka pozawerbalnego kodu ukazała, jak mocno utrwalony jest on w tradycji oraz jak wielkie znaczenie w obrzędzie weselnym pełniły wszystkie czynności i gesty, gdyż przypisywano im wpływ na przyszłe życie nowożeńców.

Obraz parametrycznej charakterystyki wesela podlaskiego zamyka kod akcjonalny, związany z zachowaniami motywowanymi wierzeniowo. Mgr Maksymiuk-Pacek opisała tu szereg znaków złowróźbnych dla panny na etapie przygotowań do zamążpójścia, sygnałów zapowiadających pomyślne lub niepomyślne życie małżeńskie oraz listę czynności magicznych, zapewniających młodej parze szczęście. Jest to najbardziej aksjologicznie naznaczony opis

obrzędu z perspektywy socjologicznej, gdyż zawarte w nim prognozy i ostrzeżenia ujawniają zakodowane społecznie obawy i nadzieje związane z małżeństwem. Wartości negatywne dotyczą strachu przed staropanieństwem (nakazy dotyczące zachowań panny młodej wobec druhen, by nie zamknąć im drogi do małżeństwa), przed ciężkim porodem (zapobiegawcze zaprzęgnięcie koni i klaczy do wozu dla nowożeńców), utratą pierwszego dziecka (sygnał gasnącej świecy podczas ślubu), obawy przed niezgodą i nietrwałością małżeńską lub śmiercią spotkanie drugiego orszaku ślubnego lub pogrzebowego w drodze do kościoła, upadek obrączek podczas ceremonii). Natomiast szczęście w małżeństwie upatrywano w bogactwie (zaopatrzenie panny młodej na drogę w złoty pieniążek, obsypywanie pszenicą), lekkim życiu (poduszka na dzieży dla panny młodej, obsypywanie cukierkami nowożeńców).

Opisanie wszystkich parametrów oddzielnie pozwoliło Doktorantce na ich wnikliwą semiotyczną analizę, którą konsekwentnie poprzedziła wstępem teoretycznym. W podsumowaniu tego rozdziału Autorka zastrzega jednak, że:

„[...] w weselu dochodzi do ich przenikania się, wzajemnego uzupełniania się, wynikiem czego jest powstanie jednego tekstu – tekstu kultury, jakim jest obrzęd weselny, stanowiący istotny i ważny oraz oddziaływujący na społeczności wiejskie element (tekst) uzupełniający przestrzeń życiową tej społeczności” [s. 261].

Zakończenie rozprawy stanowi ostatnią, za to mocno wybrzmiewającą część pracy z uwagi na to, że Mgr Maksymiuk Pacek dokonała w niej konfrontacji współczesnego podlaskiego wesela z jego modelem tradycyjnym. Doktorantka uchwyciła dynamikę zmian, jakie zaszły na przestrzeni lat, uwzględniając gwałtowne ich przyspieszenie od czasu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej. Wówczas to Podlasie – podobnie jak reszta kraju – zaczęło ulegać trendom globalizacyjnym, co nie pozostało bez wpływu na strukturę obrzędu. Autorka wszechstronnie zanalizowała proces zmian na podstawie źródeł zastanych i wywołanych, a za główną ich przyczynę uważa rozwój usług i szeroko rozumianego przemysłu weselnego (organizacja przyjęć weselnych, produkcja gadżetów, usługi turystyczne, hotelowe, fotograficzne, fryzjerskie, etc.) przez co obrzęd utracił społeczny charakter. Z przedstawionego w tabeli porównania wynika, że na wschodnim Podlasiu tradycja przenika się ze współczesnością, tworząc nowy model, w którym zasadnicze etapy wesela zachowały się, choć w zmienionej postaci, a te, które się zdezaktualizowały wskutek ogólnych zmian społecznych (rajenie, swatanie, rozpleciny,

pokładziny, przenosiny) zostały zastąpione nowymi zwyczajami, zgodnie z panującą obecnie modą. Obraz zmieniającego się wesela na wschodnim Podlasiu na przestrzeni lat 1962–2022 oddaje zebrana w *Aneksie* dokumentacja fotograficzna. Do tego dołączony jest fotoreportaż z przebiegu autentycznej uroczystości ślubnej z roku 2022. Zdjęcia pochodzą z portalu internetowego firmy fotograficznej wyspecjalizowanej w rejestracji uroczystości ślubnych (za zgodą właścicieli reportażu).

Zamieszczona na końcu pracy *Bibliografia* i wykaz źródeł stanowią niezaprzeczalny dowód doskonałej znajomości tematu i gruntownie przygotowanej podstawy materiałowej, z czego duża część pochodzi z kwerend archiwalnych oraz własnych badań Doktorantki.

Poczynione przeze mnie uwagi krytyczne odnoszą się bądź do drobnych uchybień, bądź odmiennej interpretacji analizowanych przykładów, czy też innej oceny ich ważności. W niczym nie podważa to wartości pracy, która stanowi cenny wkład do badań nad obrzędem weselnym na Podlasiu, wnosząc nie tylko nowe spojrzenie, lecz także holistyczne opracowanie teoretyczne, oparte na wnikliwej analizie literatury tematu oraz zebranej przez Doktorantkę dokumentacji.

W ocenie ogólnej dysertacja Mgr Beaty Maksymiuk-Pacek jest wartościową i bardzo rzetelnie przygotowaną pracą, w której Doktorantka w pełni zrealizowała zamierzony cel. Z parametrycznej charakterystyki podlaskiego wesela wyłania się uporządkowany sposób postrzegania świata z perspektywy ziemskiej i kosmicznej. Autorce udało się zrekonstruować tradycyjny model obrzędu przejścia oraz opisać go w języku kultury badanego przez nią obszaru, jak też uchwycić rolę symboli w przenikaniu się *sacrum* i *profanum*, zwłaszcza gdy ich moc ujawnia się w czynnościach rytualnych i działaniach magicznych. Odtworzenie tradycyjnego wzorca posłużyło za podstawę do opisu współczesnego obyczaju weselnego. Warto zaznaczyć, że autorka w swoich interpretacjach z wielkim pietyzmem odniosła się do materiału i dołożyła wszelkich starań, by nie naruszyć jego podmiotowego charakteru. Na uwagę zasługuje również sprawność, z jaką Doktorantka posługuje się etnolingwistycznym instrumentarium badawczym – zarówno w części teoretycznej, jak i analitycznej – twórczo wykorzystując możliwości, jakie wnosi do opisu definicja kognitywna. Biorąc pod uwagę nowatorskie ujęcie tematu oraz kompleksowe zbadanie i opracowanie obrzędu weselnego na wschodnim pograniczu językowo-kulturowym, byłoby niepowetowaną stratą dla nauki, gdyby praca nie została opublikowana.

Wysoka wartość naukowa dysertacji, której nie waham się uznać za wzorcową, w pełni zasługuje na wyróżnienie. Wnoszę zatem o zgłoszenie tej pracy do nagrody.

Konkludując – przedstawiona mi do oceny rozprawa doktorska Mgr Beaty Maksymiuk-Pacek pt. *Wesele na wschodnim pograniczu kulturowym – tradycja i współczesność (obszar południowego Podlasia)*” spełnia z nadmiarem wymogi ustawowe do nadania jej stopnia doktora.

Warszawa 02.12.2022

Dr hab. Ewa Masłowska

emerytowany profesor Instytut Slawistyki PAN

